

TEACHING PHILOSOPHY / NAUCZANIE FILOZOFII

Dziecko filozofem

O projekcie edukacyjnym *FiloZosia* — *filozofia dla przedszkolaków*

Barbara WĄSIK*

ABSTRACT

The child as a philosopher. On the educational project *FiloZosia* — *philosophy for pre-schoolers*: The aim of this article is to present the 2015 educational project *FiloZosia* — *Philosophy for pre-schoolers*, which calls upon the natural predilection of children to ‘philosophise’. The author lists different philosophy classes aimed at the youngest learners that were organised in Poland. This serves as a background to the detailed exposition of a project undertaken by the Ph.D. and M.A. students at Cracow’s universities. First, we outline the idea behind *FiloZosia*, including its general and specific aims. We then go on to discuss the form of these classes, and the thematic fields which provide the topics for *FiloZosia* meetings. Finally, we provide a sample schedule of a class with some methodological and practical tips, as well as the conclusions that we reached after the cycle of meetings was finished. We also aim to disperse the doubts of some teachers and parents, who are afraid of the negative influence such debates could have on the children. Our claim is that well-conducted discussions will significantly stimulate the intellectual and ethical development of children. We also believe that they have proved to be a valuable tool in honing the communication skills between adults and children.

KEYWORDS

philosophy for children; philosophical inquiries; philosophy in kindergarten; philosophy in the first stage of school education

* Mgr, doktorantka, Wydział Filologiczny, Uniwersytet Pedagogiczny w Krakowie. E-mail: bwasik91@gmail.com.

*Kolekcja [...] wypowiedzi [dzieci]
mogłaby ukazać bogactwo dziecięcej filozofii.
(Jaspers, 2000: 7)*

DZIECKO FILOZOFEM — POLSKIE INICJATYWY EDUKACYJNE

Wiek przedszkolny nazywany jest „wiekiem pytań”. Dzieci są ciekawe otaczającego je świata, dociekliwe, podobnie zresztą jak nieco później, w latach edukacji wczesnoszkolnej. Ich spontaniczne pytania należą do kategorii „autentycznych”, wynikają z naturalnej chęci poznania jakiegoś fragmentu rzeczywistości, który dla dorosłych jest oczywisty, a najmłodszych zadziwia („Dlaczego tak jest?”, „Jak to możliwe?”) (Pobojewska, 2014: 107–108). Źródłem tych pytań jest po prostu ciekawość. Celem artykułu jest opisanie inicjatywy, która zrodziła się z chęci wykorzystania naturalnych predyspozycji dzieci do filozofowania¹, uaktywniających się zwłaszcza wtedy, gdy stworzy się im ku temu odpowiednie warunki. Jak pisze Aldona Pobojewska, istotą spotkań jest w tym wypadku nie tyle przekazywanie konkretnej wiedzy filozoficznej, ile raczej „kształtowanie określonych umiejętności i postaw społecznych oraz poznawczych, które umożliwiają samodzielne funkcjonowanie w demokratycznym, zmiennym świecie” (Pobojewska, 1998: 317–318)².

Oczywiście zajęcia podobnego typu odbywały się i wciąż odbywają w różnych miastach w Polsce. Mają one zróżnicowany charakter, od spotkań jednorazowych, przez prowadzone przez rok, po ciągłe, cykliczne. Oto kilka przykładów:

¹ Pytania, które formułują dzieci, są pytaniami, z którymi mierzyli się filozofowie od najdawniejszych czasów, tyle że dziecko zaliczane jest do kategorii tak zwanych filozofów nieprofesjonalnych. Por. Szczepka-Pustkowska, 2009: 549, 554.

² „Nie chodzi tu o studiowanie z dziećmi życiorysów i poglądów poszczególnych filozofów czy historii i ewolucji doktryn i nurtów filozoficznych, lecz o kształtowanie umiejętności krytycznego i twórczego myślenia (tak ważnego przecież w procesie uczenia się w ogóle) oraz wspieranie dziecięcej autorefleksyjności i samorozwoju” (Szczepka-Pustkowska, 2009: 554).

Zestawienie 1. Zajęcia filozoficzne dla dzieci w Polsce — rekonesans³

L.p.	Nazwa projektu / organizator / prowadzący / data wydarzenia / grupa wiekowa / adres internetowy ⁴	Miejsce realizacji	Częstotliwość zajęć ⁵
1.	<i>Akademia Małego Filozofa</i> / Fundacja Vademecum i Stowarzyszenie „Pod Wspólnym Niebem” / cztery prowadzące: związane z teatrem, popularyzowaniem nauki i animacją kultury / kwiecień–grudzień 2018 / dwie grupy wiekowe: 4–6 lat; 7–9 lat / http://vademecumgdynia.org/projekty/akademia-malego-filozofa/	Gdynia	Cykl 15 warsztatów
2.	<i>Dociekania Filozoficzne Profesora Globusa — Warsztaty Filozoficzne</i> / Fundacja Vademecum / prowadząca: Katarzyna Pułaska, filozofka / 2015? / grupa wiekowa: 5–10 lat / http://vademecumgdynia.org/dociekania-globusa/	Gdynia	Cykl 8 warsztatów
3.	<i>Filozofia dziecięca — projekt</i> / Niepubliczne Przedszkole „Kółko Graniaste” / brak informacji nt. prowadzącego / projekt realizowany w roku szkolnym 2016/2017 / grupa wiekowa: 5–6 lat / http://www.kolko.graniaste.eprzedszkola.pl/?m=galeria&cid=305/	Koło	4 zajęcia w jednym roku szkolnym
4.	<i>Warsztaty rysowania filozofii</i> / De Revolutionibus. Books & Cafe / prowadząca: Ada Augustyniak, doktorantka filozofii UJ, ilustratorka / zajęcia prowadzone nadal / grupa wiekowa: 6–8 lat / http://karnet.krakow.pl/10954-krakow-warsztaty-rysowania-filozofii	Kraków	Cykl warsztatów
5.	<i>Filozofuj! — warsztaty filozoficzne dla dzieci</i> / Ośrodek „Brama Grodzka” — Teatr NN / prowadząca: Maria Pleskaczyńska, filozofka / ostatnia wzmianka o działalności: styczeń 2016 / grupa wiekowa: 8+ / http://teatrnn.pl/domslow/aktualnosci/filozofuj-warsztaty-filozoficzne-dla-dzieci/	Lublin	Cykl warsztatów
6.	<i>Warsztaty filozoficzne dla dzieci „A dlaczego?...”</i> / prowadząca: Dorota Monkiewicz-Cybulska, filozofka / brak informacji o okresie prowadzenia / dwie grupy wiekowe: 5–7 lat; 8–10 lat / http://www.bazadziecka.pl/lublin/place/warsztaty-filozoficzne-dla-dzieci.67437.html#.WoILnHwiHIU	Lublin	Cykl zajęć

³ Informacje (niestety często niepełne) odnalezione w Internecie. Stan na dzień 20.06.2018. Kolejność prezentowania danych w tabeli — alfabetyczna: najpierw według nazw miejscowości, a w ich obrębie — nazw projektów.

⁴ Do zebranych informacji należy podchodzić z ostrożnością: nie wszystkie dane były kompletne, nie można przyjąć, że instytucja, w którym odbywało się wydarzenie, była równocześnie pomysłodawcą projektu, a prowadzący jego inicjatorem itd. Chodziło o pokazanie, że zajęcia filozofii dla dzieci są prowadzone w różnych częściach Polski, że przyjmują rozmaite formy organizacyjne i mają niejednakowy czas trwania.

⁵ Określenia częstotliwości zaczerpnięto z poszczególnych stron internetowych.

L.p.	Nazwa projektu / organizator / prowadzący / data wydarzenia / grupa wiekowa / adres internetowy	Miejsce realizacji	Częstotliwość zajęć
7.	<i>Warsztaty filozoficzne dla dzieci</i> / Nadarzyński Ośrodek Kultury / brak informacji nt. prowadzącego / data ostatniego wpisu: 2017 / grupa wiekowa: 5–7 lat / http://www.powiat.pruszkow.pl/wydarzenie/warsztaty-filozoficzne-dla-dzieci-5-7-lat-2	Nadarzyn	Cykl warsztatów
8.	<i>„Park Filozofii”</i> / Warsztaty filozoficzne dla dzieci w Instytucie Filozofii UAM, współorganizowane ze Szkołą Podstawową nr 66 im. Marii Skłodowskiej-Curie / autorzy projektu: prof. Ewa Nowak, prof. Roman Kubicki, mgr Szymon Szlabs, a także doktoranci, studenci i nauczyciele / 2012 / grupa wiekowa: dzieci ze szkoły podstawowej / https://repozytorium.amu.edu.pl/bitstream/10593/5246/2/24-Szlabs-kronika.pdf/	Poznań	Wydarzenie jednorazowe
9.	<i>Pogadanki filozoficzne dla dzieci</i> / dr filozofii Anna Nowakowska / styczeń–czerwiec 2016 / grupa wiekowa: 5–13 lat / http://pogadanki-filozoficzne.blogspot.com/	Tychy	Cykl 10 spotkań
10.	<i>Filozoficzne spojrzenie na świat</i> / Centrum Społeczne Paca, Klub Rodziców MaTa / prowadzący: Franciszek Gołębiowski, filozof, nauczyciel etyki / 2013 / grupa wiekowa: 4–6 lat / http://centrumpaca.pl/tag/dla-rodzin/page/3/	Warszawa	Cykl 3 spotkań
11.	<i>Poranek filozoficzny</i> / Teatr Polski im. Arnolda Szyfmana we współpracy z Pracownią Filozoficzną Joanny Wągiel / Joanna Wągiel, absolwentka m.in. filozofii teoretycznej / zajęcia prowadzone nadal / dwie grupy wiekowe: 5–7 lat; 8–11 lat / http://www.teatrpolski.waw.pl/pl/cykle_i_wydarzenia/cykle/?id_act=504/	Warszawa	Warsztaty cykliczne, edycja 3
12.	<i>Spotkania ze sztuką, filozofią i muzyką dla dzieci „Odjazdowe Dzieciaki”</i> / Centrum Sztuki Współczesnej Zamek Ujazdowski w Warszawie / każde zajęcia prowadzone przez innego specjalistę / lipiec–sierpień 2016 / grupa wiekowa: 5–10 lat / https://kultuрадostepna.pl/wydarzenie/spotkania-ze-sztuka--filozofia-i-muzyka-dla-dzieci--odjazdowe-dzieciaki-	Warszawa	Cykl spotkań
13.	<i>Warsztaty filozoficzne dla dzieci!</i> / KINOkawiarnia Stacja Falenica / prowadząca: Agnieszka Malmon, absolwentka ASP / kwiecień 2018 / brak określenia grup wiekowych / http://stacjafalenica.pl/?p=9075	Warszawa	Cykl warsztatów

L.p.	Nazwa projektu / organizator / prowadzący / data wydarzenia / grupa wiekowa / adres internetowy	Miejsce realizacji	Częstotliwość zajęć
14.	<i>Warsztaty filozoficzne dla dzieci</i> / Pracownia Filozoficzna Eureka / Joanna Wągiel — absolwentka m.in. filozofii teoretycznej / zajęcia prowadzone nadal / trzy grupy wiekowe: 5–6 lat; 7–10 lat; 11–13 lat. Popularny jest cykl warsztatów <i>Logika dla detektywów</i> oraz <i>Rodzinne warsztaty filozoficzne</i> (zajęcia adresowane do dzieci i rodziców) / http://www.pracownia-filozoficzna.pl/blog/58-warsztaty-filozoficzne-dla-dzieci-zapisy.html/	Warszawa	Zajęcia cykliczne oraz jednorazowe
15.	<i>Obrazy filozofii — zajęcia filozoficzne dla dzieci</i> / Cafe Cocofli / prowadząca: Kama Dolata, metodolożka filozofii i języka francuskiego / październik 2015, brak informacji o kontynuacji projektu / brak informacji nt. wieku dzieci / http://wroclaw.naszemiasto.pl/artukul/tu-mysli-sie-obrazem-warsztaty-filozoficzne-dla-najmlodszych,3539349,art,t,id,tm.html Zajęcia z tego cyklu prowadzone były także w szkołach podstawowych (Biblioteka szkolna SP nr 3 im. Józefa Gielniaka w Kowarach) / https://bibliotekasp3kowary.wixsite.com/bibliotekasp3kowary/single-post/2016/09/30/Festiwal-literacko-artystyczny-preTeksty,30.09.2016	Wrocław	Warsztaty cykliczne
16.	<i>Dziwna Zofia — filozofia dla przedszkolaków</i> / Lingualand. Przedszkole dwujęzyczne / zapoczątkowane przez dr hab. Annę Malitowską, filozofkę / ostatnia data z aktualności: marzec 2017, brak informacji nt. tego, czy projekt jest kontynuowany / grupa wiekowa: 5–6 lat / http://lingualand.edu.pl/przedszkole/oferta/dziwna-zofia/	Zielona Góra	Regularne zajęcia w trakcie roku szkolnego w przedszkolu
17.	<i>Lego-Logos</i> / prowadzący: Jarosław Marek Spychała, filozof, wykładowca akademicki / zajęcia realizowane obecnie / brak informacji nt. wieku dzieci / https://kreatywnapedagogika.wordpress.com/2017/11/11/lego-logos/ oraz https://www.facebook.com/legologos/	Różne miasta	Warsztaty

Poszczególne zajęcia prowadzą absolwenci kierunków filozoficznych oraz pracownicy naukowcy, w większości w dużych miastach, głównie w formie kilku spotkań.

Mimo niewątpliwych korzyści z zajęć filozoficznych z małymi dziećmi, u niektórych nauczycieli — jak wynika z badań Dominiki Pawlik (jednej z uczestniczek opisywanego projektu) — budzą one obawy. Wskazywali oni głównie na następujące zagrożenia:

- zrażanie dzieci do powiększania wiedzy, powodowanie ich dezorientacji, gdy zajęcia nie są dostosowane do poziomu uczestników albo gdy narzuca się im takie sposoby interpretacji problemów, których nie są w stanie pojąć;
- powodowanie u dzieci zaburzeń emocjonalnych (lęków, depresji, pesymistycznego podejścia do życia, uprzedzeń);
- zakłócanie „właściwego” rozwoju moralnego uczestników poprzez pokazywanie im możliwości wyboru, wielości możliwości, co może powodować między innymi utratę poczucia bezpieczeństwa i pewności na temat tego, co jest dobre, a co złe;
- prowokowanie „zaburzonych interakcji społecznych”, na przykład sprzeczek między dziećmi prezentującymi odmienne poglądy (Pawlik, 2016: 66–68)⁶.

Nie wydaje się, by powyższe wątpliwości były wynikiem systematycznych obserwacji. Traktowałabym je raczej jako wynik rutyny i niechęci do eksperymentów pedagogicznych, a przede wszystkim — jako przejaw myślenia konserwatywnego, wręcz autorytarnego⁷. Niektóre z nich wynikają też ze strachu, że prowadzący po prostu nie podoła zadaniu, które przed nim stoi.

O PROJEKCIE

Właśnie na skutek funkcjonowania rozbieżnych zdań na temat sensu wczesnego nauczania filozofii zawiązała się grupa doktorantów i studentów tego kierunku, która postanowiła podejść do problemu w sposób metodyczny: przygotować projekt wynikający ze ściśle określonych założeń teoretycznych i sprawdzić go w praktyce. Nosi on nazwę *FiloZosia. Filozofia dla przedszkolaków*. Zrodził się w 2015 roku z inicjatywy ówczesnej doktorantki Magdaleny Kiełkiewicz-Werner, a opracowano go w Kole Naukowym „Arche” Uniwersytetu Pedagogicznego im. KEN w Krakowie.

⁶ O zarzutach w stosunku do filozofowania z dziećmi zob. też między innymi: Szczepska-Pustkowska, 2009: 556–557; Martens, 1996: zwł. 40–44; o destruktywnych i konstruktywnych celach nauczania dzieci filozofii: Zubelewicz, 2001: 67–100; między innymi o zarzucie relatywizmu światopoglądowego będącego skutkiem zajęć: Pobjojewska, 2012: 351–363.

⁷ „[...] nauczyciel w kreowanych przez siebie sytuacjach dydaktycznych może nigdy nie doświadczyć dziecięcego filozofowania, ponieważ w jego definicjach uczenia i uczenia się nie ma po prostu na nie miejsca. I tu zamyka się błędne koło metodyczne, bowiem brak doświadczeń nauczyciela z dziećmi próbami filozofowania wzmacnia jego sceptycyzm wobec tego typu aktywności dziecka, co równocześnie uznawane bywa przez niego za ważny argument wzmacniająca wiarę w przyjętą teorię rozwoju poznawczego. Nietrudno spostrzec, że przedstawione błędne koło metodyczne przybiera kształt samospełniającej się przepowiedni, w której nauczyciel bezkrytycznie wpatrzony w określoną teorię rozwoju dziecka, uruchamia łańcuch zdarzeń prowadzących do jej urzeczywistnienia” (Szczepska-Pustkowska, 2009: 558).

Il. 1. Logo projektu

Wiekowe granice dzieci, do których jest on adresowany, to 5–6 lat, choć w rzeczywistości trudno jednoznacznie wyznaczyć owe ramy. Te wynikające z budowy systemu edukacyjnego też przecież nie są ostre (sześciolatek może chodzić zarówno do przedszkola, jak i do I klasy). Niewątpliwie zestaw problemów, z jakimi stykają się zarówno przedszkolaki, jak i kilkuletni uczniowie, jest podobny, wiąże się bowiem z trudnym procesem socjalizacji: wyjściem z konkonu rodziny i pierwszymi decyzjami podejmowanymi samodzielnie (choćbyżby dotyczącymi wyboru między grupami kolegów/koleżanek, z którymi chce się spędzać czas). Podobne są też w obu grupach baza emocjonalna i baza najważniejszych pytań. W większości mają one charakter etyczny.

Do tej pory zajęcia prowadzono w najstarszych grupach przedszkolnych, jednak planuje się włączyć je także do I etapu edukacyjnego szkoły podstawowej⁸. Oczywiście zakres i problematykę zajęć należy dostosować do wieku dzieci. O ile w przedszkolu temat dyskusji narzuca z reguły prowadzący (tak zwane zajęcia zamknięte), o tyle w klasach I–III można stopniowo próbować, by niektóre tematy — po usłyszeniu bajki — proponowali sami uczniowie (tak zwane zajęcia otwarte) (Elwich, Łagodzka, & Piłat, 1996: 8–9; Łagodzka, 2014: 34). To samo dotyczy metodyki pracy. W przedszkolu dzieci szybciej tracą koncentrację, dlatego właśnie tam zajęcia należy często przerywać różnymi zabawami.

Koncepcja projektu nawiązuje do zajęć filozoficznych dla dzieci zapoczątkowanych w 1969 roku przez Matthew Lipmana, nazwanych *Philosophy for Children*⁹. Jak argumentują twórcy projektu:

⁸ Prowadzenie tego typu zajęć w tym okresie jest szczególnie ważne, gdyż około III klasy szkoły podstawowej, między innymi przez system nauczania, zanika wśród dzieci naturalna ciekawość, a starsi uczniowie nie rozumieją, w jakim celu uczęszczają do szkoły, oraz deklarują, że się w niej nudzą (Buła, 2005: 111–112; Łagodzka, 2014: 34).

⁹ O programie Lipmana zob. między innymi Buła, 1999: 649–651; Szczepska-Pustkowska, 2009: 565–572.

Przedmioty nauczone w szkole stanowią jakby osobne szufladki z wiedzą, nadto zablokowane w dwa, często przeciwstawiane, działy — nauki humanistyczne i matematyczno-przyrodnicze. Filozofia dostarcza dzieciom narzędzi myślowych, dzięki którym będą zdolne w ciągu całej swojej edukacji widzieć połączenia między tymi szufladkami; a w końcu — widzieć je wszystkie jako całościowy ludzki wysiłek poznawania i kształtowania świata. Tak jak połączenia między neuronami w mózgu pozwalają nam myśleć, zaś uczenie się polega z tej perspektywy właśnie na tworzeniu nowych połączeń, tak też dostrzeganie połączeń między problemami, zagadnieniami, dziedzinami wiedzy, stanowi niezbędny warunek myślenia twórczego (Kielkiewicz-Werner, Werner *et al.*, 2015: 1).

Jako podstawowe cele autorzy wskazują pobudzanie naturalnej ciekawości i wyrabianie w dzieciach nawyku dostrzegania w otaczającym ich świecie jedności w wielości (tzn. widzenia nie tylko masy zatomizowanych problemów i sposobów ich rozwiązywania, lecz całościowej, ustrukturyzowanej wiedzy, którą można ogarnąć tylko stosując abstrakcyjne kategorie charakterystyczne dla myślenia filozoficznego), a także kształtowanie uważnego, refleksyjnego, logicznego i krytycznego podejścia do rzeczywistości. Natomiast wśród celów szczegółowych wymieniają kształcenie:

- przekonania o potrzebie uczenia się i posiadania wiedzy,
- wrażliwości intelektualnej, etycznej i estetycznej,
- rozpoznawania i definiowania problemów,
- dostrzegania różnych perspektyw ujęcia oraz sposobów rozwiązania danego problemu,
- rozpoznawania i analizowania własnych i cudzych procesów myślowych,
- poprawnego uogólniania i wyciągania wniosków,
- dyskusowania i argumentowania (stawiania pytań i udzielania odpowiedzi),
- uważnego słuchania innych.
- postawy tolerancji wobec obcych kultur i odmiennych punktów widzenia (Kielkiewicz-Werner, Werner, Hanuszkiewicz *et al.*, 2015: 1–2).

Zajęcia są prowadzone

w formie warsztatów filozoficznych. Projekt stanowi autorską modyfikację programu Lipmana, dostosowującą go do potrzeb i możliwości dzieci oraz podstawy programowej wychowania przedszkolnego. W tym celu projekt FiloZosia wykorzystuje następujące metody nauczania:

- słowne metody podające (krótkie opowiadanie, anegdota, opis)
- oglądowe metody eksponujące (teatrzyk kukielkowy, pokaz kolorowych plasz, rekwizytów itp.)
- metody problemowo-aktywizujące (dyskusja, rozwiązywanie rebusów, zagadek, zabawy słowno-ruchowe i plastyczne).

Dzięki powyższym rozwiązaniom projekt FiloZosia spełnia wymogi polimedialności i polidydaktyczności procesu kształcenia, których przestrzeganie wspomaga

wielostronną aktywizację i rozwój dzieci¹⁰ (Kiełkowicz-Werner, Werner, Hanuszkiewicz *et al.*, 2015: 2).

Materiał prezentowany dzieciom zblokowano w cztery tematy główne, a w ich obrębie wyróżniono po trzy tematy szczegółowe, będące inspiracją do przygotowania kolejnych zajęć:

- I. Obserwuję (1. Perspektywiczność, aspektowość, 2. Iluzje. Aspektowość postrzegania, myślenia, ogółem: poznawania świata, 3. Kierowanie uwagi, intencjonalność percepcji);
- II. Myślę, wiem (1. Ja wiem — on/ktoś nie wie (teoria umysłu). Widok jako kategoria filozoficzna. Widok stąd/stamtąd... znikąd?, 2. Rozumienie mechanizmów: wiem jak, wiem że, 3. Rozwiązywanie problemu (strategie). Analiza sytuacji);
- III. Jestem (1. Jak wygląda świat? Jaki jest świat? Skąd świat?, 2. Co istnieje? Jak istnieje? Dlaczego istnieje?, 3. Ja istnieję. Kim jestem? Ja — inni);
- IV. Działam (1. Kto działa? Relacja przyczynowa. Konsekwencja moich działań. Etyka, 2. Kto działa? Komunikacja (werbalna, niewerbalna). Język (moc słów). Język (sens i znaczenia), 3. Kto działa? Kto mówi? Narracja. Historia) (Kiełkowicz-Werner, Werner, Hanuszkiewicz *et al.*, 2015: 2–3).

Realizację projektu rozpoczęły zajęcia Danuty Światłoń w przedszkolu w Sułkowicach. Odbywały się one raz w tygodniu i trwały 45–60 minut. Obecnie uczelnia zrzekła się praw do projektu, a zajęcia — jako projekt społeczny — prowadzone są w kilku przedszkolach krakowskich, między innymi przez: Jagodę Kraczek (w Prywatnym Przedszkolu Muzyczno-Językowym nr 1 przy ul. Dywizjonu 303 37/1 w Krakowie; w Ogrodzie Odkrywców — Przedszkolu Demokratycznym, obecnie w Niepołomicach przy Drodze Królewskiej 30; w lokalu przy ul. Bronowickiej w Krakowie) w okresie czerwiec 2015 — czerwiec 2018 (w sumie 170 zajęć), Barbarę Wąsik (w Prywatnym Przedszkolu Muzyczno-Językowym nr 1 przy ul. Okulickiego 57/137 w Krakowie i w w/w Przedszkolu Demokratycznym) w latach 2016/2017 i 2017/2018 (w sumie 50 zajęć) oraz Anetę Florczyk (we wspomnianym przedszkolu przy ul. Okulickiego 57/137 i przy ul. Bohomolca 1/U2) od stycznia do czerwca 2018 roku (w sumie 28 zajęć). Łącznie w ciągu 3 lat odbyło się 248 spotkań, z których każde trwało 45–120 minut. Informacje o projekcie dostępne są na Facebooku (<https://www.facebook.com/filozosia>) oraz pod adresem mailowym: projektfilozosia@gmail.com.

¹⁰ Owa modyfikacja polega na tym, że po zaprezentowaniu dzieciom bajki, to nie one wybierają problemy do dyskusji, które nasunęły się im w trakcie lektury (program Lipmana adresowany był do dzieci klas V i VI), lecz proponuje je prowadzący. Kiedy jednak podczas dyskusji pojawiają się nowe pytania, nauczyciel zapisuje je na tablicy „mądrych pytań FiloZosi”, przez co stają się one inspiracją do kolejnych zajęć. Inaczej niż u Lipmana, nie na każdych zajęciach w ogóle potrzebny jest tekst bajki. Przykładem może być konspekt Kiełkowicz-Werner *Nasza historyjka*, w którym to dzieci wybierają postać, a następnie wymyślają jej przygody i rysują je na dużej karcie papieru.

PRZYKŁADOWY KONSPEKT ZAJĘĆ FILOZOFICZNYCH W PRZEDSZKOLU (BLOK TEMATYCZNY III, AD. 2)

Temat: Dziura — coś czy nic?

Autor konspektu: Danuta Światłoń

Uczestnicy: 5–6-latkowie

Cele:

- doskonalenie umiejętności uważnego słuchania innych,
- rozwijanie zdolności intelektualnych,
- rozwijanie zainteresowań filozoficznych,
- doskonalenie poprawnego mówienia pod względem artykulacyjnym, fleksyjnym, składniowym,
- rozwijanie umiejętności plastycznych,
- doskonalenie umiejętności liczenia w zakresie 10 i więcej.

Przebieg zajęć:

1. Przywitanie za pomocą wierszyka FiloZosi (wierszyk interaktywny: mówiony i pokazywany na stojąco)

Agnieszka Mrózek: *FiloZosia*

Jestem tutaj dzisiaj z Wami
— hop hop hop!
Co ja robię — patrzcie sami
— hop hop hop!
Myślę, działam, obserwuje,
— hop hop hop!
Filozofię Wam rysuję
— hop hop hop!
FiloZosia — imię moje
— hop hop hop!
A czy mogę poznać Twoje?
— hop hop hop!¹¹

1. Opowiadanie *Poszukiwanie dziury w lesie* (na podstawie ekranizacji bajki *Przygody Kubusia Puchatka*) z wykorzystaniem ilustracji przygotowanych przez prowadzącego

¹¹ Wierszyk wybrano w konkursie rozpisany przez Filozoficzne Koło Naukowe „Arche” w maju 2015 roku.

Pewnego dnia w Stumilowym Lesie Borsuk stał przed wejściem do swojej nory. Była to czarna dziura. Dziura ta płała mu figle. Ile razy chciał ją pochwycić, wpadał do niej. W końcu dziura gdzieś zniknęła. Borsuk bardzo się tym zmartwił, ponieważ nie mógł wejść do swojej nory. Wyruszył zatem na poszukiwanie dziury. W drodze spotkał Królika, który spacerował z Prosiaczkiem.

— Czego szukasz? — zapytał Królik.

— Szukam dziury do mojej nory — odpowiedział Borsuk.

— Dziury? — zdziwił się Królik. — Dziura to nic ważnego.

— Dla mnie to „nic” jest ważne — stwierdził Borsuk.

Na to Prosiaczek zapytał:

— „Nic” jest ważne?

— To nie jest tylko dziura. To jest moja dziura do nory! Idę szukać dalej — odpowiedział Borsuk.

— To niepoważne, chodzić i szukać jakiejś dziury — powiedział Królik.

Borsuk wyruszył na dalsze poszukiwania smutny, że już nigdy nie uda mu się odnaleźć swojej dziury.

Wtem zauważył go Puchatek, który odpoczywał w cieniu pod drzewem.

— Co się stało Borsuku? Dlaczego jesteś taki smutny? — zapytał Puchatek.

— Próbuję odnaleźć swoją dziurę, ale nigdzie jej nie ma.

— Chciałbym ci jakoś pomóc — odpowiedział Puchatek — ale jedyną dziurą, jaką znam, jest ta w mojej kieszeni.

— Co? W twojej kieszeni jest dziura? — zapytał zdziwiony Borsuk. — Mógłbym na nią rzucić okiem?

Puchatek wyjął dziurę z kieszeni.

— A niech to! Znalazła się! A ja chodzę i wszędzie jej szukam! — powiedział Borsuk.

— Nie wiedziałem, że jest twoja — stwierdził Puchatek.

Szczęśliwy Borsuk podziękował Puchatkowi za odzyskanie swojej dziury. Wreszcie mógł wejść do swojej norki.

2. Pytania do dzieci

— Jakie postacie wystąpiły w opowiadaniu?

— Jaki był problem Borsuka?

— Co to jest dziura?

— Czy dziura to „coś” czy „nic”?

— Co to jest „coś”, a co to jest „nic”?

— Gdzie można spotkać/zobaczyć dziury?

3. „W poszukiwaniu dziur”. Zabawa tropiąca

Dzieci chodzą po sali, szukają po zakamarkach dziur i każdą dostrzeżoną odnotowują na karteczkach kropką (można użyć do tego kredek, flamastrów itd.). Następnie wspólnie z prowadzącym liczą, ile dziur udało im się odnaleźć. Kto jest najlepszym tropicielem dziur?

4. „Skocz do nory”. Zabawa ruchowa

W sali rozłożone są kółka / krążki gimnastyczne symbolizujące nory. Dzieci biegają wokół kół do muzyki Camille’a Saint Saënsa — *Karnawał zwierząt*, a następnie na sygnał skaczą do norek i za każdym razem przyjmują inną postawę, pokazaną wcześniej przez nauczyciela (na przykład stanie na jednej nodze, obunóż, klękanie, siad podparty, siad skrzyżny, na czworakach, leżenie przodem itd.). Po wykonaniu wszystkich wspomnianych pozycji gimnastycznych kół ubywa (dziury znikają — prowadzący je chowa); kto nie zdąży wskoczyć do koła, siada na boku. Zabawa trwa do momentu, gdy zostaną dwie osoby.

6. Praca plastyczna „Coś i nic”

Dzieci malują na jednej połowie kartki „coś”, na drugiej „nic”. Następnie siadają w kole i każdy opowiada o swojej pracy. W widocznym miejscu robi się wystawę prac.

7. Nagrodzenie dzieci naklejką „mądrej Sowy FiloZosi” (przyklejaną na specjalnej tablicy z imionami dzieci). Pożegnanie.

Il. 2. Naklejki FiloZosi

DODATKOWE WSKAZÓWKI METODYCZNO-PRAKTYCZNE

- Prowadzący siada z dziećmi w kręgu, gdyż zmniejszenie dystansu i kontakt wzrokowy ułatwiają nawiązanie dialogu.
- Prezentowana bajka musi być krótka, tak by prowadzący mógł ją odpowiednio opowiedzieć bądź przeczytać (tak zwana bajka interaktywna z wyko-

rzystaniem ilustracji własnoręcznie przygotowanych przez nauczyciela lub teatryku *Kamishibai*). Powinna dotyczyć tematu wywołującego u dzieci „filozoficzne zdziwienie” (McCall, 1996: 65) i odwoływać się do doświadczeń dzieci. Warto też korzystać z książeczek i pokazywać dzieciom ilustracje w trakcie opowiadania.

- Po zakończeniu czytania bajki prowadzący najpierw zadaje pytania, które pomagają dzieciom odtworzyć fabułę, przypomnieć im ją i utrwalić. Następnie formułuje pytania, które mają pobudzić do namysłu filozoficznego, między innymi: *Dlaczego? Co? Czemu? Jak? Z jakiej przyczyny? Czy się z tym zgadzasz? Dlaczego cię to zastanowiło? Po co? A co jeśli...?*¹²
- Nauczyciel:

stara się być taktowny, nienatrętny i nieautorytatywny; stara się umiejętnie posługiwać zawartymi w podręczniku ćwiczeniami [w naszym wypadku ćwiczeniami przygotowanymi przez prowadzącego — B.W.], które mają pobudzić dziecięce zainteresowania, ułatwić zrozumienie problemu czy też skupić uwagę na rozważanej kwestii (McCall, 1996: 64).

Należy dbać o to, by dzieci rozmawiały ze sobą, zadawały sobie nawzajem pytania, szukały razem odpowiedzi. Ważny jest dialog uczestników, a nie monolog prowadzącego. Oczywiście dzieci często poruszają kilka istotnych spraw równocześnie i zapominają rozwinąć niektóre zagadnienia — nauczyciel pilnuje więc, by te ważne kwestie przypomnieć. Powinien podtrzymywać główny temat, a ucinąć wypowiedzi dotyczące na przykład tego, co gotowała wczoraj mama dyskutanta (jeżeli to właśnie skojarzy się dziecku z prezentowaną bajką). Nie powinien parafrazować pytań/odpowiedzi dzieci, ponieważ:

Nie można myśleć za dzieci a potem domagać się, by myślały samodzielnie. W praktyce formułowanie wypowiedzi dzieci w innej formie, nawet jeśli celem jest tylko pomoc w wyrażaniu myśli, może ukształtować w nich postawę cechującą się biernością i liczeniem na to, że kierujący dialogiem pomyśli za nie (McCall, 1996: 68).

Jeżeli jednak wypowiedź dziecka jest niezrozumiała dla innych dyskutantów, prosi się je, by wyjaśniło lub rozwinęło swoją myśl¹³. Ponadto nauczycielowi:

¹² O istocie zadawanych pytań zob. Adamek, 2008: 193–198; o tym, które pytania są filozoficzne: Szczepska-Pustkowska, 2004: zwł. 208–209.

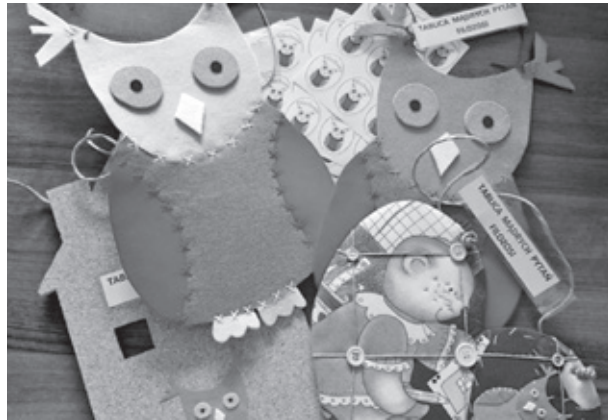
¹³ „Parafraza jest też użyteczna, gdy zachęca się dzieci do ustosunkowania się do czyjejś wypowiedzi i wyrażenia własnego zdania: «Jaś uważa, że... Czy wszyscy się z tym zgadzacie?». Pytania nauczyciela mogą być nakierowane na ułatwienie dostrzeżenia sprzeczności (lub niesprzeczności) odmiennych wypowiedzi: «Zosia twierdzi, że... Czy twoja myśl jest z tym zgodna?». Mogą ułatwiać objaśnianie twierdzeń lub pojęć: «Czy mogłabyś wyjaśnić, co przez to rozumiesz, kiedy mówisz...? Czy możesz podać jakiś przykład, żebyśmy lepiej zrozumieli, co masz na myśli?». Pomagają przeprowadzać wnioski: «Jeżeli jest tak, jak mówisz, czy z tego wynikałoby, że...?». Skłaniają do podawania argumentów: «Nie zgadzasz

Nie wolno [ujawniać] własnego stanowiska w poruszanych kwestiach, oceniać merytorycznej sensowności, jak również poprawiać dzieci, gdy dochodzą do błędnych wniosków. W tej ostatniej sytuacji winien zasiać wątpliwość, czy naprawdę przyjęwane przez uczestników rozwiązanie jest słuszne. Może na przykład postawić pytanie, wskazując na wątpliwość proponowanych rozstrzygnięć. Prowadzącego bezwzględnie obowiązuje zasada „nie wyprzedzaj grupy” w dociekaniach. Nie chodzi bowiem o rozwiązanie problemów za dziecko, lecz o permanentne stawianie go w „sytuacji pytania” (Pobojewska, 1998: 319)¹⁴.

- Prowadzący podczas zajęć korzystają z pomocy pacynki FiloZosi.
- Przedszkole biorące udział w projekcie otrzymuje „tablicę mądrych pytań”, gdzie dzieci umieszczają zapisane na karteczkach pytania filozoficzne, na które chciałyby poznać odpowiedź. Pytania zapisują rodzice w domu bądź nauczyciele w przedszkolu. Na tablicy widoczny jest wiersz zachęcający do filozofowania.

Il. 3. Pacynka FiloZosia

Il. 4. „Tablica mądrych pytań”

- Zajęcia kończą się krótkim podsumowaniem tego, o czym wszyscy rozmawiali, a nie podaniem jednego, gotowego rozstrzygnięcia problemu¹⁵.

się z Adasiem. Czy możesz powiedzieć, dlaczego?». Na etapie nauczania wczesnoszkolnego jednym z najskuteczniejszych sposobów podtrzymywania i pogłębiania dyskusji oraz włączania w nią kolejnych osób jest też formuła «Zgadzam się z (imię), bo...» i «Nie zgadzam się z (imię), bo...». Użycie jej przez nauczyciela we właściwym momencie rozmowy pomoże dzieciom przyswoić sobie jej dyskursywny sens i zastosowanie: «Ola nie zgadza się z Jasiem, bo» (Łagodzka, 2014: 32–33).

¹⁴ Por. Buła, 2007: 31.

¹⁵ Istotna w projekcie jest także ocena postępów w filozofowaniu dzieci oraz samoocena nauczyciela, jeśli chodzi o jego warsztat metodyczny. Wskazówki na ten temat można odnaleźć między innymi w: Szczepska-Pustkowska, 2009: 572–580; Heesen, 1996: 57–62; Filozoficzne dociekania...

Il. 5. Wiersz na „tablicy mądrych pytań”

PODSUMOWANIE

Po przeprowadzeniu zajęć zauważyliśmy, że:

- dzieci potrafiły dłużej niż wcześniej skoncentrować uwagę na omawianych kwestiach i z niecierpliwością oczekiwały kolejnych spotkań; angażowały się „w rozważanie zagadnień, na które nie ma ostatecznych odpowiedzi” (McCall, 1996: 88);

- coraz więcej z nich brało udział w dyskusji, sukcesem było otwieranie się na rozmowę uczestników, którzy na początkowych zajęciach byli bierni;
- dzieci coraz częściej dostrzegały problematyczne kwestie w zaprezentowanych im bajkach/opowiadaniach;
- pojawiały się nietypowe, niestandardowe odpowiedzi na postawione pytania;
- po ciągłym zadawaniu pytań *Dlaczego?* uczestnicy zaczęli nabierać nawyku argumentowania swoich odpowiedzi, a nie ograniczania się do jednego wyrazu;
- stopniowo zaczęły zanikać odpowiedzi, które zawierały anegdoty z prywatnego życia uczestników (np. *Jakie postacie wystąpiły w opowiadaniu?*, odp.: *Króliczek, a ja mam w domu takie zwierzątko, które...*), a dzieci starały się udzielać precyzyjnych odpowiedzi oraz nie zbaczały z tematu dnia;
- słuchacze uczyli się krytycznego podejścia przez podawanie kontrprzykładów do wypowiedzi koleżanki/kolegi, z którymi się nie zgadzały, co wywoływało dyskusję między nimi¹⁶.

Jak pokazują badania, na dalszych etapach edukacyjnych u dzieci uczestniczących w tego typu zajęciach zanotowano, oprócz wyżej wymienionych, także inne pozytywne zmiany, na przykład rozwój zdolności matematycznych i językowych (Suchecka, b.d.; Jarocki, b.d.).

Rację ma jeden z autorów, który stwierdził:

W prawdziwych dyskusjach filozoficznych dzieci sprawdzają się jako wyborni dyskutanci. Brakuje im znajomości różnych informacji albo językowej biegłości dorosłych partnerów, lecz siła wyobraźni, ciekawość, wielka wrażliwość na sprzeczności i niedorzeczności oraz usilne pragnienie odkrywania sensu dają dzieciom szczególną przewagę w uprawianiu filozofii. Ten, kto nigdy nie uprawiał filozofii, prawdziwej filozofii, z dzieckiem lub grupą dzieci, przeoczył jeden z najpiękniejszych darów, jakie może ofiarować życie. Proponuję nadrobić ten brak tak szybko, jak to tylko możliwe (Matthews, 1996: 98).

Z punktu widzenia prowadzących eksperyment okazał się sukcesem. Doświadczenia, które zebraliśmy, mogą przydać się wszystkim tym, którzy myślą o wprowadzeniu podobnych spotkań do swoich placówek lub włączenia ich do programu na innych etapach edukacyjnych tak, by w przyszłości zorganizować ciąg zajęć przedszkolno-szkolnych. Natomiast pytanie o to, czy filozofia powinna być obecna w naszym systemie szkolnictwa jest pytaniem o status szkoły w ogóle¹⁷, gdyż

¹⁶ Do podobnych wniosków doszły także inne osoby prowadzące zajęcia filozoficzne z dziećmi. Por. Curtis, 1996: 53–56; Buła, 2010: 221–233.

¹⁷ O problemach, które występują w związku z wprowadzeniem filozofii dla dzieci w szkołach, zob. Szczepaska-Pustkowska, 2009: 582–584.

sceptyczna lub afirmacyjna postawa wobec dziecięcych możliwości zajmowania się filozofią czyni z dziecka albo przedmiot procesu dydaktycznej obróbki, albo podmiot własnego rozwoju. [...] W takim kontekście pojawia się pytanie o szkołę jako przestrzeń, która uśmierca lub podtrzymuje, rozwija i wykorzystuje naturalne bogactwo dziecięcych prób filozofowania, jako jedną z najważniejszych dróg dziecka ku emancypacji i niezależności w obszarze myślenia i uczenia się (także szkolnego). Pytanie to pozostaje w zgodzie z edukacyjnymi tendencjami, jakie daje się obserwować w świecie i jakie powoli zaczynają zajmować istotne miejsce w polskich rozważaniach nad paradygmatem i jakościami współczesnej szkoły (Szczepska-Pustkowska, 2009: 558).

Dla mnie nie ulega wątpliwości, że należy opowiedzieć się za drugim członem alternatywy zarysowanej na początku przytoczonej wypowiedzi.

BIBLIOGRAFIA

- Adamek, I. (2008). Rola pytań we wspomaganii rozwoju dziecka (s. 193–198). W: W. Puślecki (Red.). *Wspieranie rozwoju dzieci w procesie wczesnej edukacji. Praca zbiorowa*. Wrocław: Wydawnictwo Naukowe Dolnośląskiej Szkoły Wyższej.
- Buła, A. (1999). Elementy filozofii w szkole podstawowej. *Życie Szkoły*, 9, 647–651.
- Buła, A. (2005). Filozofowanie z dziećmi jako strategia rozwijania samodzielności myślowej w edukacji zintegrowanej. *Forum Edukacyjne*, 2, 111–117.
- Buła, A. (2007). Filozofowanie z najmłodszymi uczniami. *Zeszyty Szkolne*, 3, 29–35.
- Buła, A. (2010). Dydaktyczne możliwości zastosowania dociekań filozoficznych w kształceniu zintegrowanym (s. 221–233). W: Z. Melosik & B. Śliwerski (Red.). *Edukacja alternatywna w XXI wieku*. Poznań–Kraków: Oficyna Wydawnicza „Impuls”.
- Curtis, B. (1996). Filozofowanie z dziećmi (s. 51–56). W: B. Elwich & A. Łagodzka (Red.). *Filozofia dla dzieci. Wybór artykułów*. Warszawa: Fundacja Edukacji dla Demokracji.
- Elwich, B., Łagodzka, A., & Piąt, R. (1996). *Filozofia dla dzieci. Informacja o programie*. Warszawa: Fundacja Edukacja dla Demokracji.
- Filozoficzne dociekania z dziećmi i młodzieżą. Program dopuszczony do użytku szkolnego. Dostęp: <http://nauczaniefilozofii.uni.wroc.pl/index.php/animacje-filozofii-2/161-filodociek> (26.05.2018).
- Heesen, B. (1996). O ocenie postępów w filozofowaniu (s. 57–62). W: B. Elwich & A. Łagodzka (Red.). *Filozofia dla dzieci. Wybór artykułów*. Warszawa: Fundacja Edukacji dla Demokracji.
- Jarocki, J. (b.d.). Edukacja filozoficzna dzieci pozytywnie wpływa na ich rozwój. Dostęp: <http://filozofuj.eu/edukacja-filozoficzna-dzieci-pozytywnie-wplywa-na-ich-rozwoj/> (24.05.2018).
- Jaspers, K. (2000). *Wprowadzenie do filozofii*. (Przeł. A. Wołkowicz). Wrocław: Siedmioróg.
- Kiełkiewicz-Werner, M., Werner, K. et al. (2015). *Idea FiloZosi* (dokument niepublikowany, udostępniony przez twórców projektu, ostatni dostęp: 23.05.2018).
- Kiełkiewicz-Werner, M., Werner, K., Hanuszkiewicz, W. et al. (2015). *Informacje wstępne o projekcie FiloZosia. Filozofia dla przedszkolaków* (dokument niepublikowany, udostępniony przez twórców projektu, ostatni dostęp: 23.05.2018).
- Łagodzka, A. (2014). Filozoficzne dociekania w klasach I–III. *Trendy*, 1, 29–36. Dostęp: <http://www.bc.ore.edu.pl/dlibra/docmetadata?id=608&from=pubindex&dirids=7&lp=71> (26.05.2018).

- Martens, E. (1996). Filozofowanie z dziećmi jako impuls (choć nie tylko) lekcji etyki (s. 39–50). W: B. Elwich & A. Łagodzka (Red.). *Filozofia dla dzieci. Wybór artykułów*. Warszawa: Fundacja Edukacji dla Demokracji.
- Matthews, G.B. (1996). Z dziećmi zastanawiać się nad światem (s. 89–98). W: B. Elwich & A. Łagodzka (Red.). *Filozofia dla dzieci. Wybór artykułów*. Warszawa: Fundacja Edukacji dla Demokracji.
- McCall, C. (1996). Małe dzieci twórcami idei filozoficznych (s. 63–88). W: B. Elwich & A. Łagodzka (Red.). *Filozofia dla dzieci. Wybór artykułów*. Warszawa 1996: Fundacja Edukacji dla Demokracji.
- Pawlik, D. (2016). *Rola i cel kształcenia w zakresie filozofii na etapie edukacji przedszkolnej* (niepublikowana praca magisterska napisana pod kierunkiem dr. hab. Kazimierza Mrówki prof. UP). Kraków: Uniwersytet Pedagogiczny im. KEN.
- Pobjewska, A. (1998). Dzieci mają głos: warsztaty z dociekań filozoficznych z dziećmi i młodzieżą. *Edukacja Filozoficzna*, 25, 315–323.
- Pobjewska, A. (2012). Zajęcia warsztatowe z filozofii a relatywizm. Dyrektywa wycofania się prowadzącego z merytorycznej warstwy dialogu. *Przegląd Filozoficzny — Nowa Seria*, 21, 351–363.
- Pobjewska, A. (2014). Waga pytań w procesie edukacji (s. 107–120). W: P. Mroczkiewicz & W. Kamińska (Red.). *Jak uczyć, by nauczyć. Refleksje akademików i praktyków*. Warszawa: Wydawnictwo Uniwersytetu Kardynała Stefana Wyszyńskiego.
- Suchecka, J. (b.d.). Dziecko, filozofuj więcej. Dostęp: <http://wyborcza.pl/1,75398,18537359,dziecko-filozofuj-wiecej.html> (24.05.2018).
- Szczepska-Pustkowska, M. (2004). Tropami dziecięcych pytań filozoficznych (s. 202–232). W: D. Klus-Stańska (Red.). *Światy dziecięcych znaczeń*. Warszawa: Wydawnictwo Akademickie „Żak”.
- Szczepska-Pustkowska, M. (2009). Dociekania filozoficzne z dziećmi (s. 549–586). W: D. Klus-Stańska & M. Szczepska-Pustkowska (Red.). *Pedagogika wczesnoszkolna. Dyskursy, problemy, rozwiązania*. Warszawa: Wydawnictwo Akademickie i Profesjonalne.
- Zubelewicz, J. (2001). Lipmana filozofia dla dzieci — analiza krytyczna. *Kwartalnik Pedagogiczny*, 2, 67–100.

ILUSTRACJE

1. Glazor, K., Glazor, N., & Pielńska, W.: Logo projektu (ilustracja udostępniona przez twórców projektu).
1. Kielkiewicz-Werner, M.: Naklejki FiloZosi. Dostęp: <https://www.facebook.com/filozosia/photos/pcb.445504952285937/445504455619320/?type=3&theater> (22.05.2018).
2. Karasińska, M.: Makrala — lalki autorskie, rękodzieło i zabawki. Dostęp: <https://www.facebook.com/makrala.lalki/photos/pcb.1648333625401531/1648333528734874/?type=3&theater> (23.05.2018).
3. Kraczek, G.: „Tablica mądrych pytań”. Dostęp: <https://www.facebook.com/filozosia/photos/a.431519860351113.1073741827.418195685016864/447814805388285/?type=3&theater> (23.05.2018).
4. Kraczek, J.: Wiersz na „Tablicy mądrych pytań” (ilustracja udostępniona przez twórców projektu).